

УДК: 929.64:94(477)«16/17»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-033

«Хрест незрушний на ківті буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи

«Дослідження цього питання абсолютно просте і не може представляти труднощів ні для кого, хто серйозно захоче знайти істину, тому що для доказу цілком достатньо зору»

Прокопій Кесарійський [1, с.]

О.Ф. Белов¹, Г.І. Шаповалов²

¹ Служба безпеки України

² Запорізький національний технічний університет

Ключові слова:

гетьман, Іван Мазепа, Стефан Яворський, герб, гербовий вірш, хрест-якір, хрест, якір, кітва, роги, ставрографія, символ,

У статті здійснюється дослідження актуального питання щодо духовного змісту герба гетьмана Івана Мазепи. Воно виконано із залученням комплексу нових джерел з археології, нумізматики, геральдики, ставрографії та писемних джерел кінця XVII – початку XVIII ст. Робиться акцент на гербових віршах присвячених гетьманському гербу сучасників І. Мазепи. Вони вказують на присутність у гербі ранньохристиянського символу хреста-якоря і, відповідно, на тяглість герба гетьмана від княжих знаків Святого Володимира та Ярослава Мудрого. Верхівка герба українського князя і гетьмана Івана Мазепи у вигляді літери Y розглядається як один із маловідомих типів хреста-розп'яття.

«The Indestructible Cross is on the Anchor Will Always». Once Again About the Cross-Anchor Symbol in the Hetman Ivan Mazepa's Coats of Arms

O. Belov¹, G. Shapovalov²

¹ Security Service of Ukraine

² Zaporizhzhia National Technical University

Key words:

Hetman, Ivan Mazepa, Stefan Yavorsky, coat of arms, armorial verse, cross-anchor, cross, anchor, horns, staurography, symbol

The article is about the actual problem of the spiritual content of Hetman Ivan Mazepa's coat of arms. It was completed with the involvement of a complex of new sources on archeology, numismatics, heraldry, staurography and written sources of the late XVII-early XVIII centuries. There is an emphasis on the coat of arms of the hetman's coat of arms of contemporaries I. Mazepa on coats of arms. They indicate the presence in the coat of arms of an early Christian symbol of the cross-anchor and, accordingly, the continuity of the coat of arms of the Hetman from the princely signs of St. Vladimir and Yaroslav the Wise. The top of the coat of arms of the Ukrainian prince and hetman Ivan Mazepa in the form of the letter Y is regarded as one of the lesser known types of cross-crucifixion.

Українські науковці чимало уваги приділяли і приділяють дослідженню герба одного із найвидатніших наших гетьманів - Івана Мазепи. Значний внесок у цю справу зробили О. В. Дабіжа [2], Я. Токаржевський-Карашевич [3], І. М. Ситий [4], С. О. Павленко [5], Г. Полюшко [6], О. А. Одно-роженко [7], Т. Ю. Люта [8], Д. В. Степовик [9], Є. А. Чернецький [10]. Проте важко не погодитись із Г. Полюшком, який багато років вивчав зображен-

ня мазепинського герба і дійшов висновку: «Ніхто з дослідників життя І. Мазепи детально не пояснив символіку його герба» [6, с. 7]. Метою цієї роботи є пояснити християнську символіку герба українського гетьмана І. Мазепи. Адже дійсно, на запитання, а що ж символізує собою мазепинський герб, де його витоки і чи присутні в ньому ознаки тягlostі від давньоруської та українсько-польської шляхетської геральдики, ґрунтовних відповідей

сучасна українська історична наука поки не має.

Зараз, коли нашій державі Україні доводиться захищати не лише незалежність та територію, а й відстоювати її історію і культуру, справа встановлення історичної правди про герб одного із найвидатніших українських князів і гетьманів Івана Мазепи є надзвичайно актуальною і потрібною.

Автори не вперше звертаються до теми, пов'язаної із дослідженням духовного змісту головного символу герба гетьмана Івана Мазепи [11]. Та, на жаль, змушені констатувати майже повну відсутність будь-якої фахової оцінки українською геральдично-сфрагістичною спільнотою новизни запропонованої наукової концепції щодо сакральної та державницької складової герба гетьмана Мазепи. Це при тому, що окремі авторські наукові праці мають ключові назви, як от: «Про символ якоря у гербі І. Мазепи», або «Символ хрест-якір (тризуб) у геральдиці доби козацтва». Дивно, що і упорядники академічного видання Інституту історії НАН України бібліографічного покажчика «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)», виданого 2009 р. [12], взагалі проігнорували праці авторів про герб Івана Мазепи.

Зважуючи на викладене, змушені нагадати основну ідею авторської наукової концепції про походження сучасного державного герба України та місце гетьманського герба в ній. Полягає вона у тому, що автори вважають тризуб із хрестом на центральному зубі християнським символом, який поєднує зображення хреста і якоря та уособлює Віру і Надію на спасіння.

Позитивно оцінюючи головні положення концепції, автор чи не єдиної рецензії на монографію «Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт», видану 2008 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, професор І. Лиман зауважив, що «знак «хрест-якір» вже в ранньому християнстві набув особливо важливого духовного сенсу після страти у 101 р. римського папи Климента у Криму через утоплення якорем. Саме після цієї події «хрест-якір» став наповненим глибокого змісту символом надії на спасіння християн у буремному людському житті через віру в Ісуса Христа; князь-мореплавець Володимир Святий, приймаючи християнську віру у кримському Корсуні, прийняв ... і цей символ віри і надії на спасіння, що був також головним символом ... святого Климента – «хрест-якір». Мощами св. Климента князь Володимир охрестив Русь, а символ «хрест-якір» у вигляді тризуба під хрестом карбував на своїх монетах; традиції

Київської Русі та часів перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського, пов'язані з використанням «хреста-якоря» в духовній символіці і геральдиці, мали безперервний подальший розвиток за доби запорозького козацтва» [13, с. 218].

Звернемось до сакральної символіки герба гетьмана Мазепи та визначення його місця у нашій концепції про походження сучасного державного герба України. Для наукового обґрунтування цього залучено комплекс джерел з археології, нумізматики, геральдики, ставрографії та писемних джерел. Окремі матеріали введені до наукового обігу авторами вперше.

Автори вважають, що в центрі герба гетьмана Івана Мазепи в якості геральдичного знаку використано добре відомий у ставрографії ранньохристиянський символ хреста-якоря. У середньовічній геральдиці цей поширений символ отримав назву «Курч» або «Князь». Корабельні якорі від часів їх винаходу, у зв'язку із їх особливим призначенням, рятування життя мореплавців, з найдавніших часів і протягом тисячоліть мали сакральне значення. Це проявилось у спорудженні спеціальних храмів і святилищ для культових приношень якорів і їх вотивів, у виготовленні монет із їх зображеннями, в появі магічних охоронних якореподібних знаків-символів, тощо [13, с. 151-154].

Результатом обожнення якоря стала поява у середземно-чорноморському басейні символу «хреста-якоря» ще у VII-V ст. до н. е. Вона була обумовлена винайденням дворогого корабельного якоря. Вважається, що конструкція класичного якоря зі штоком з'явилась у приморських цивілізаціях Південно-Східної Азії у II тис. до н. е. У басейнах Середземного та Чорного морів дворогі якорі почали використовувати з XII ст. до н. е. [14, с. 33-34]. Основними деталями такого якоря є вертикальне веретено з горизонтальними рогами в нижній частині і штоком у верхній. Шток кріпиться поперек веретена у верхній частині під кутом дев'яносто градусів відносно рогів. Він забезпечує повну вірогідність перевертання якоря на ґрунті і зайняття ним правильного положення для утримання корабля на місці [14, с. 33].

Добре відомо про використання в античний час, як храмових приношень, вотивних фігурок у вигляді риб, дельфінів і наконечників для стріл. Одночасно ці вотиви виконували функції грошей і використовувались у обмінно-торговельних операціях. Знахідки подібних вотивів із зображеннями якорів відомі у середземноморсько-чорноморському басейні. Це, зокрема, стріли-монети

VII – V ст. до н. е. із приватної колекції відомого нумізмата Ставрі Топалова, що знайдені на чорноморському узбережжі Болгарії [15, с. 27-28]. Їх лицева сторона – аверс імітує бронзовий наконечник стріли для лука. На зворотній стороні відлітлі зображення дворогих якорів. Такі стріли-монети виготовлялися у грецькій колонії Аполлонія Понтіка на західному узбережжі Чорного моря. На це вказує літера «А», яку іноді зображали на реверсі стріли-монети поруч із якорем. Саме на цих монетах-стрілках зустрічаємо символічні зображення якорів, але із суттєвою зміною їх реального вигляду. На них якірні шток і роги розміщені паралельно, тобто в одній площині, тоді як насправді їх співвідношення є перпендикулярним. Ця умовна зміна призвела до того, що шток перехрещуючись із веретеном у верхній частині зображення утворили знак хреста, а разом з рогами якоря внизу – символ хреста-якоря.

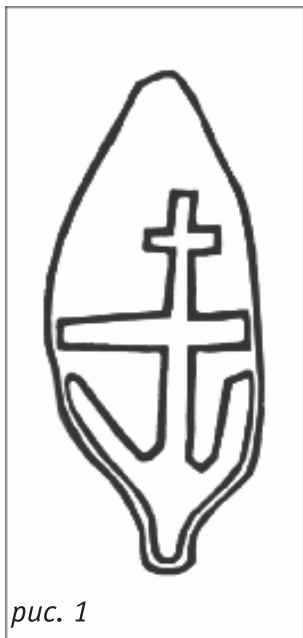

рис. 1

Особливо цікавим його зображення є на стрілі-монеті, знайдений біля Варни. Цей античний артефакт має довжину 26,5 мм, ширину 9,3 мм, а на всій площі його реверсу вміщено зображення дворогого якоря (рис. 1). Воно є унікальним, позаяк окрім хреста утвореного штоком, вище нього на веретені вміщено ще один хрест. Разом вони створюють символ, який у християнстві отримає назву «подвійний або патріарший хрест».

Описані символи є одними із перших відомих зразків поєднання двох символів «хреста» і «якоря» у єдиний – «хрест-якір», що, підкреслимо, датується архаїчною античністю. Це найбільш ранні дохристиянські зображення сакрального символу хреста (солярного знаку сонця), який увінчує якір. Він об'єднав разом два прадавніх символи: символ життєдайного сонця – хрест і символ надії на спасіння – якір. Винайдення саме такого духовного символу у середовищі середземно-чорноморської таласократичної античної цивілізації було цілком природним і закономірним явищем.

Від появи християнства і до IV ст. головними його символами були зображення голуба, риби, якоря, корабля і монограми Ісуса Христа. Саме ці

зображення знайдені на ранньохристиянських похованнях у римських катакомбах і в розписах храмів. О. С. Уваров у своїй відомій праці «Християнська символіка» зауважував, що символ якоря передував зображенню корабля і характеризується як «ознака перших століть» [16, с. 164].

Християнський символ хрест-якір набув значного поширення з II ст. н.е. Це сталося після мученицької смерті через утоплення якорем у Чорному морі в Криму четвертого папи римського святого Климента. Особливо популярним символ став у всьому християнському світі після віднайдення святими Кирилом і Мефодієм у Херсонесі близько 861 р. мощів і якоря святого Климента [17].

Після взяття 988 р. князем Володимиром Корсуня (Херсонеса), хрещення та заручин там із візантійською цесарівною Анною, князь, повертаючись до Києва, взяв у якості трофея «... мощі святого Климента». Пізніше 1147 р. руський літопис уточнює «...бо голова в нас є святого Климента» [18, с. 65, 209]. Ці літописні свідчення дають право припустити, що перебуваючи у Корсуні і відвідуючи храм із мощами святого Климента, князь Володимир особисто долучився до духовного подвигу святого. Охрестившись мощами святого Климента і чудодійним хресним якорем, освяченим його мученицькою смертю, Володимир обрав для себе і своєї держави не лише віру. У якості власного і державного знаку князь обрав такий, що поєднував зображення двох сакральних для християн символів – хреста, на якому розіп'яли Христа, і якоря, яким втопили Климента. Саме цей символ хрест-якір, що уособлював головні християнські чесноти – Віру і Надію на спасіння, розмістив на своїх монетах Володимир. Пізніше це зробили його сини Святополк і Ярослав.

Авторами раніше доведено, що в основі зображень княжих геральдичних знаків на монетах Київської Русі присутнє зображення реально існуючого у часи страти святого Климента дворогого корабельного якоря [19, с. 208-209]. Виготовлення дворогих корабельних якорів із заліза набуває значного поширення у європейському судноплаванні з перших століть нашої ери. Завдячуючи розвитку підводної археології у Середземному та Чорному морях в другій половині XX ст. було знайдено достатньо багато таких якорів. Це дозволило зробити важливі системні висновки щодо змін у їх конструкції. Типологію їх поступового удосконалення протягом майже 1500 років вперше розробив відомий дослідник Герхард Кепітен. За його класифікації середньовічні ковані із заліза якорі за конструктивними відмінностями їх рогів поділено на п'ять типів: А, В, С, D, Е.

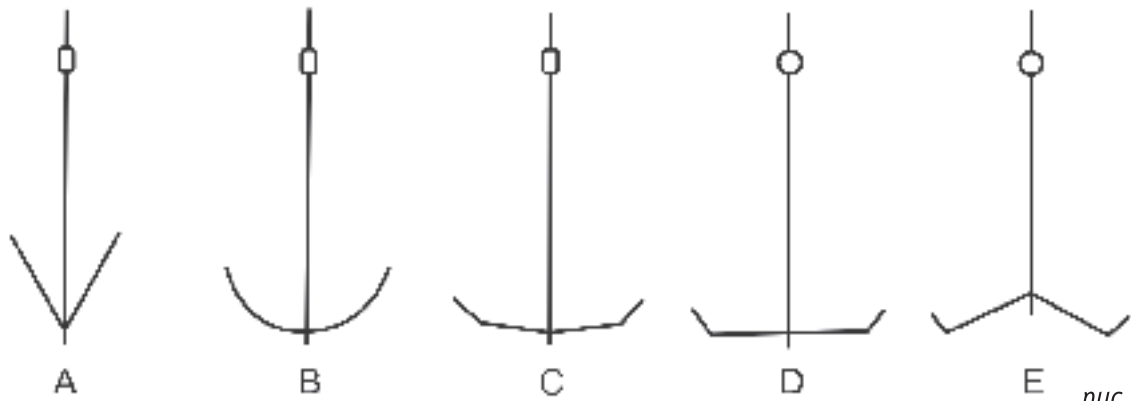

рис. 2

За Г. Кепітеном якорі типу А датуються часами Римської Республіки, типу В – Ранньої Римської Імперії, типу С – Римської Імперії, типу D – Пізнього Риму і Візантії, типу Е – Пізньої Візантії і Арабів (рис. 2) [14, с. 42-43].

Серед перерахованих типів якорів для нашої праці найбільший інтерес представляє якор типу «D». У зв'язку з тим, що він нагадує перевернуту латинську літеру «Т», О. Шамрай пропонує називати їх якорями Т-подібного типу [20]. Саме залізні якорі цього типу були найпоширенішими у порівнянні з використанням інших типів у басейнах Середземного та Чорного морів. Дискусія щодо появи такого типу якоря триває, але деякі дослідники припускають можливість його використання вже у I ст. н. е. [21, с.173]. Знахідки значних фрагментів таких якорів під час розкопок портової частини Херсонесу дозволили припустити, що ними користувалися аж до XIV ст. [22, с.14-15]. Нагадаємо, що еталоном збереженості подібних артефактів залишається якор знайдений Експедицією підводних археологічних робіт у 1974 р. в Дніпрі біля острова Хортиця поруч із поселенням часів Київської Русі. Як і в більшості дворогих залізних якорів у артефакта з Дніпра не зберігся шток (рис. 3) [23, с.120-121].

рис. 3

Головними конструктивними ознаками лише цього типу якоря є: по-перше, перпендикулярне співвідношення вертикальної його частини (веретена) з горизонтальною частиною, розташованою внизу якоря (роги); по-друге, виступаюча вниз деталь, яка є продовженням веретена (п'ятка) і по-третє, загнуті вгору паралельно

веретену розплескані кінці рогів (лапи). Верхня частина веретена звичайно розклепана і має два отвори: верхній – для кільця (рима), та нижній – для закріплення штоку.

Порівняльний аналіз зображення головного символу герба гетьмана Івана Мазепи із реальним якорем свідчить, що на гетьманському гербі достатньо реалістично зображено якор типу D (за Г. Кепітеном), або Т-подібного типу (за О. Шамраєм) (рис. 4). Як бачимо, веретено якоря на гербі зображено двома вертикальними майже паралельними лініями. Горизонтально розташований шток у верхній частині веретена утворює хрест. В нижній частині веретена

рис. 4

цього символу хреста-якоря двома горизонтальними паралельними лініями, перпендикулярно до нього, зображено якорні роги. На деяких зображеннях гетьманського герба кінці горизонтальних рогів загнуті вгору і утворюють лапи. Інколи лапи, зображені на гербі, абсолютно симетричні, як і в реальному якорі. Таким, наприклад, є зображення лап на рогах

рис. 5

якоревидного гербового символу у гербі Мазепи на гравюрі Данила Гіларовського 1708 р. (рис. 5). На ній нижче великого герба, поруч з фігурою гетьмана, гравер розмістив ще один – малий. Його накреслено на картуші з відмінністю від інших в тому, що в ньо-

му замість зірки розташований другий півмісяць, а основа герба «має зрізи з обох сторін» [6, с. 50]. Трапляються зображення герба із не симетрично загнутими лапами, або із однією загнутою вгору лапою у вигляді зубця. Пояснити це можна втратою з часом уявлень про реальну першооснову форми предмета, який перетворився на символ. Інколи, описуючи головний символ гербів І. Мазепи або «Курч», його порівнюють із перевернутою літерою «Т» [24, с. 52]. В зв'язку з цим, варто нагадати про сакральну символіку літери «Т». Відомо, що в грецькій абетці літера «Т» має назву «Тау». У ставрографії символ тау-хреста ототожнюється з хрестом-розп'яттям. Більшість дослідників вважають, що саме на такому хресті було розп'ято Ісуса Христа. «У літері Т ти маєш хрест», – говорить у своєму посланні апостол Варнава. Про те саме писав і один із найвидатніших ранньохристиянських письменників Тертуліан: «Грецька літера Т і наша латинська Т – є образ хреста» [25, с. 23].

Не виключено, що зазначена вище популярність використання середньовічними мореплавцями якорів саме такого Т-подібного типу була пов'язана із християнською сакральністю цього предмета спеціально закладеною саме у таку його форму ковалями.

Надзвичайно важливими джерелами для встановлення духовної сутності герба гетьмана Івана Мазепи є свідчення його сучасників щодо значення зображеного у ньому символу. Серед багатьох гербових віршів та інших творів барокової доби присвячених гетьману та його гербу особливо цінними для нашого дослідження є твори Стефана Яворського. Відомий і популярний богослов і філософ, письменник і поет, проповідник і культурний діяч, він був особою не просто наближеною до Мазепи, а людиною, яка досить довго була у близьких і дружніх стосунках із гетьманом. Саме це змушує нас оцінювати інформацію з його творів хоч і передану у художньо-поетичній формі як абсолютно достовірну.

Літо 1695 р. було позначено у житті гетьмана І. Мазепи видатною подією. Українсько-російська армія, керована ним та боярином Б. Шереметьєвим, з тріумфом захопила турецьку фортецю Кизикермень на Дніпрі, важливий опорний пункт турецького панування в Північному Причорномор'ї. З цієї нагоди, 29 серпня 1695 р. ігумен Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський і префект колегіуму Київського братства Стефан Яворський разом привітали із Ніжина гетьмана листом, присвяченим військовій перемозі. На думку В. Шевчука вітальний лист писав, очевидно, сам С. Яворський, а І. Монастирський лише

підписав його [26, с. 484].

«Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, – писалося у листі, – що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну кітву вашої вельможності, зміцнену хрестом...» [26, с. 484]. У коментарях до виділеного нами тексту листа В. Шевчук зазначає: «Гербова кітва – тобто якір шляхетного імені (герба)» і «Хрест був в основі шляхетського родового герба І. Мазепи» [26, с. 484]. С. Чечин коментує це місце в листі С. Яворського до гетьмана більш ґрунтовно. «Тут під «гербовою кітвою» (тобто якорем), пише він, «зміцнену хрестом» мається на увазі родовий герб Івана Мазепи, що поєднував у собі зображення якоря і хреста» [27, с. 84]. У січні 1698 р. Стефан Яворський виступив із блискучою проповіддю «Виноград Христов, в нем же літоросль єдина от трьох: си есть брак честный, един от 3 чинов: дівствующих, вдовствующих и супружных» у Троїцькому храмі міста Батурина. Виголосив він її з нагоди вінчання племінника Мазепи ніжинського полковника Івана Обидовського у присутності самого гетьмана. Гетьман Іван Мазепа був вражений проповіддю талановитого промовця. Він особисто висловив Яворському побажання побачити цю промову в друкованому вигляді. Пізніше у тому ж році проповідь «Виноград Христов» була видана Стефаном Яворським у друкарні Києво-Печерської лаври. У передмові до цього твору автор повідомляв читачам, що видає його за дорученням Івана Мазепи. Проповідь починається наступним талановитим гербовним віршем присвяченим гетьману Івану Мазепі:

«Зри коль крѣпко в Россіи вѣра стоит с(вя)та,
ей же не одолѣють и адова врата,
кр(ес)т на ко(т)вѣ оутвержден, при двою свѣтилу,
сію вѣры с(вя)той изявляють силу;
всѹе оустремляются слочестивыхъ рѣки,
кр(ес)ть на котвѣ недвижим пребудет вовѣки;
и сама ночь князя тмы ничтоже оупѣть,
заря свѣтиль н(е)б(ес)ны(х) при кр(ес)ть яснѣть» [28, с.113-114].

У чудовому перекладі В. Шевчука українською мовою вірш Стефана Яворського звучить наступним чином:

«Глянь, як в Русії міцно святу віру знають
Що пекельні ворота її не здолають.
Хрест на кітві ствердився при обох світилах –
Виявляється віри пресвята сила.
Марно тож витікають злочестивих ріки,

Хрест незрушний на кітві буде навік-віки,
Сама тьма князя ночі нічого не вдіє –
При хресті світил Зірка небесна ясніє» [29, с. 102].

Протоієрей С. Чечин стверджує, що цей гербовий вірш «Глянь, як в Русії міцно святу віру знають» з твору С. Яворського «Виноград Христов», набув в Україні кінця XVII ст. широкої популярності як панегірик [27, с. 85].

Ще один сучасник гетьмана, український поет-панегірист Петро Армашенко свій твір присвячений Мазепі «Театр вічної слави» виданий 1699 р. починає з оспівування його герба. «Поки тривожить поля чи серця кам'яні Кітва Мазепи (3), є він тірський за вдачею вождь» [30, с. 89]. Коментуючи текст упорядники зауважили: «3. Кітва Мазепи... – На гербі Мазепи поряд із зіркою та місяцем була кітвиця – розщеплений хрест у формі якоря» [30, с. 90]. Принагідно нагадаємо, що у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. слова «котва», «котвиця», «кітва», «кітвиця» означають якір. Про це свідчать численні словники та пояснення слів у «Зведеному словнику застарілих та маловживаних слів» на сторінці «Давня українська література» на сайті «Ізборник» [31]. Як бачимо, численні і різноманітні джерела свідчать про одне – головний символ у гербі українського гетьмана Івана Степановича Мазепи є поєднання двох християнських символів хреста і якоря.

Залишається відкритим питання, а що ж означає роздвоєний символ розташований у верхній частині хреста-якоря? Звертаючи увагу на незвичність верхівки на хресті, не мали відповіді на це запитання і сучасники гетьмана. Так, Пилип Орлик 1695 р. у вітальному панегірику «Російський Алкід», присвяченому, очевидно, 10-річчю гетьманування І. Мазепи та успішному кримському походу 1695 р., коли за його участі було здобуто фортецю Азов, у геральдичному вірші на герб «дому Мазеп» писав:

«Знаць, хрест Мазепів дому зодіак дав даром,
Відтак потужно в небо славою ударив,
На два відтак розбився в тій імпрезі зверху...» [32].

Далі, у цьому ж вірші, П. Орлик описує гетьманський герб словами:

«Мазепів хрест роздертий у клейноті з того,
Тебе, плането, двоїть в гіперборські роги» [32].

Як бачимо, фігура у верхній частині хреста для П. Орлика означає його роздвоєність у «роги», що ще більше підсилює силу і славу християнської символіки гетьманського герба.

«Псалтырь с кратким толкованием» виданий у Києво-Печерській лаврі 1697 р. нижче зобра-

ження герба Мазепи має гербові вірші. Автор віршів «вбачав у гербі хрест з двома рогами, місяцем і денницею. В його уяві це були божественні знаки, які символізували Царя Слави і Богородицю» [6, с. 24].

Герб Мазепи є головною фігурою і в складній композиції окремої гравюри, ймовірно, з книги 1698 р. «Виноград Христов». Розташований він на фоні виноградового дерева, прикрашеного овальними медальйонами зі сценами життя і страждань Христа. На хресті герба гравер розмістив розп'ятого Христа. Разом із зіркою і півмісяцем художник зобразив Богоматір та Іоанна Предтечу. Безпосередньо на роздвоєній верхівці символу хреста-якоря він вмістив напис: «Роги його яко роги Риноцерега», тобто носорога. Гравюра містить ще кілька написів, у яких використано слово «рог». Нижче роздвоєної верхівки символу, розміщено дві стрічки із написами: «Вознесет рога Хреста своего» та «Вознесет Рог праведного». Нижче горизонтальної частини хреста у гербовому символі розташовано ще дві стрічки із одним написом: «В імені его враги наша избодаемы рогами». Загнуті вгору прямокутні кінці якірної основи гербового символу на цій гравюрі зображені симетричні, як у якоря (рис. 6) [6, с. 26].

Написи на гравюрі, щодо роздвоєних вгору рогів не залишають ніяких сумнівів у тому, що для автора вони є одним із найважливіших християнських символів, який забезпечує шлях до перемог та слави.

П. Армашенко в уже згадуваному творі «Театр

рис. 6

вічної слави», написаному 1699 р., також торкається питання про верхівку символу мазепоного гербового хреста. Він дотримується ідей сучасних йому авторів про те, що з роздвоєною головою гербовий хрест І. Мазепи стає більш потужною зброєю у боротьбі з бусурманами. «Звідси хрест, – пише П. Армашенко, – непогрішний символ перемог і тріумфів, з подвійною головою, який несе загибель ... тиранам» [30, с. 94].

Тож сучасники гетьмана описували верхівку його герба, або як направлені вгору роги, або як роздертий хрест. Пізніше автори, описуючи роздвоєну верхівку герба І. Мазепи або аналогічного герба «Курч», використовували порівняння її із літерами «Y-іпсилон», «Y-ігрек», або «Y-гамма». Так, вже у вірші 1696 р. відомого польського поета Вацлава Потоцького на герб «Курч» його роздвоєна верхівка визначена як літера іпсилон – Y:

«Іпсилон - це грецький знак, це має бути літера,

Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.

Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,

А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Іпсилон поширив [5, с. 197].

За описом відомого геральдиста О. Б. Лакієра від 1854 р. це «фігура у вигляді латинської літери ігрек (Y), перехрещеної в середині», яка основою своєю спирається на скобу із загнутими вгору кінцями. При цьому лівий кінець загострений і має вигляд якірної лапи. Праворуч від цієї емблеми знаходиться шестикутня зірка, а ліворуч – півмісяць [33, с. 276, табл. XXI, рис. 5].

За А. А. Кущинським «Мазепин же герб уявляє в своїй основі перевернену друковану літеру «Т» з вищим середнім зубом, перехрещеним нагорі, з додатком ще ніби букви «У» [34, с. 36–37].

рис. 7

Своєрідним ключем до розуміння сакрального значення роздвоєної верхівки герба І. Мазепи у вигляді літери Y став виявлений авторами у Візантійському християнському музеї в Афінах виносний хрест XII – XIII ст. (рис. 7) [35, с. 190]. Цей кований із заліза подвійний патріарший хрест загальною висотою трохи більше 30 см унікальний

для досліджуваної теми. Він має таку саму роздвоєну верхівку як і хрест гетьманського герба. Це дозволяє встановити, що хрест із роздвоєним вертикальним брусом вгорі, зображений на багатьох європейських гербах, це не лише творчість середньовічних геральдистів, а щось більше, що відображає реальні образи які існували у житті християн і оточували їх у храмах і, зокрема, у храмових вівтарях.

Наразі класифікація і систематизація російської православної ставрографії виділяє лише два базових конструктивних типи хрестів: Т-подібний або триконечний і латинський або чотириконечний [36, с. 336–337]. У сучасній світовій класифікації базових конструктивних типів християнських хрестів, окрім вказаних двох типів, виділяється ще третій – «Yпсилон», або вилочний хрест. У християнській символіці він ще має красномовну назву «Y-трійця» (рис. 8) [37, с. 89]. Найбільш

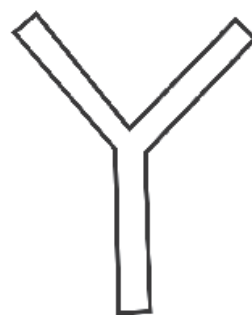

рис. 8

ранніми вважаються зображення розп'яття Христа на хресті Т-подібному. Латинська форма хреста і похідні від неї форми хрестів, на яких зображувались розп'яття Христа є найпізнішими. Між ними, до XIII–XIV ст. у скульптурних зображеннях розп'яття

використовувались хрести вилокоподібні у вигляді літери Y. Так, наприклад, виглядає розп'яття Ісуса Христа на зображенні 1248 р. у церкві Сан-Сильвестро в Римі (рис. 9). Подібні вилокоподібні хрести-розп'яття досі збереглися у багатьох середньовічних храмах християнського світу

рис. 9

і свідчать про неабияку їх популярність серед прочан [38].

Роздвоєну форму, подібну до вилкоподібного хреста, має і малі давньогрецька літера «гамма» – γ. Третя за рахунком в абетці вона мала сакральне цифрове значення «Трійки», або пізніше у християнстві «Трійці».

Вважаємо, що саме цей вилкоподібний хрест підсилений значенням символу γ-трійці і увінчує герб українського гетьмана Івана Мазепи.

Суттєвим є і спостереження щодо того, що сучасна християнська символіка серед добре відомих символів хреста-якоря виділяє маловідомий варіант цього символу у вигляді перевернутого якірного хреста (рис. 10) [37, с. 47, мал. 6], який також разюче нагадує верхню половину герба Івана Мазепи.

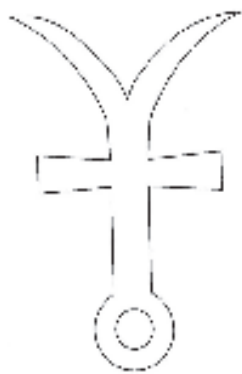

рис. 10

Викладені вище результати наших досліджень співпадають із передбаченнями відомого дослідника історії українського герба А.А. Кущинського. У своїй

праці «Державний герб християнської України: До 1000-ліття Хрещення Руси-України» він писав: «В періодичній українській пресі зустрічали ми голоси, які кажуть, що знак тризуба вживали Великі Гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. На жаль, в джерелах, які нам щастило перестудіювати, ми не знайшли документальних підтверджень для таких відомостей, хоч як вони приманливі своєю ідеєю історичної тяглості нашого славного Володимирова тризуба» [34, с. 36–37]. Маємо надію, що ця праця доводить історичну гербову тяглість символу «хрест-якір» від київського князя Володимира до українського князя-гетьмана Івана Мазепи.

Ніяким чином не перебільшуючи значення нашої скромної праці, маємо підкреслити, що вона відкриває нові можливості для розуміння глибокого християнського змісту не лише герба гетьмана Івана Степановича Мазепи, а і значної кількості середньовічних європейських гербів у композиціях яких присутні символи хреста-якоря.

Джерела та література

1. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. С. П. Кондратьева. (Серия «Памятники мировой истории и культуры»). – М., Арктос – Вика-пресс, 1996. – Ч. 1. – 336 с.
2. Дабижа А.В. князь. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская Старина. – Киев, 1885. – № 12. – С.715-718.
3. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // // Праці Українського наукового інституту [Мазепа. Збірник. – Т. I.]. – Варшава, 1938. – Т. I. – С. 53-67.
4. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2001. – №5. – С. 38-49; Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. – 2007. – №5. – С.44 – 52.
5. Павленко С. Герб Мазепи // Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К.: Вид. дім «Києво Могилянська академія», «Українська Видавнича Спілка», 2007. – 265 с.
6. Полюшко Г. Герб Гетьмана Івана Мазепи. – К., АДЕФ-Україна, 2015. – 68 с.
7. Однороженко О. Герб князів Буремльських і Курцевичів // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 2. – С. 27–34; Герб // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – Київ: Темпора, 2009. – С. 19-23; До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. // Генеалогічні записки. – Львів, 2010. – Вип. 8 (нової серії 2). – С. 23-25.
8. Люта Т.Ю. До генеалогії роду Мазеп // Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава) // Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Темпора, 2009. – С.145 – 155; Люта Т.Ю Мазепин клан: генеалогічні спостереження // Тези міжнародної конференції присвяченої 300-літтю Конституції Пилипа Орлика AD FONTES. 2010. – С. 32-40.
9. Степовик Д. Благородство і благочестивість герба Івана Мазепи. До 300-річчя вічної пам'яті великого гетьмана // Народне мистецтво. – К.: Р ПФ «Оранта», 2010. – №3–4. – 2009, 1–2. 2010. – С. 62-65.
10. Чернецький Є. Герб гетьмана Івана Мазепи, його зображення та походження // Сіверянський літопис. – 2007. – №5. – С. 53-56.
11. Белов О.Ф., Шаповалов Г.І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 264 с.; Белов О.Ф., Шаповалов Г.І. Символ хрест-якір (тризуб) у геральдиці доби козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Тематичний випуск «Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності». – Запоріжжя: Просвіта. 2009. – Вип. XXVI. – С. 70 –72; Г.І. Шаповалов Г.І. Якір в українській

геральдиці XVII-XVIII століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 123-125; Шаповалов Г.І. Про символ якоря у гербі І. Мазепи // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997 р. Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С.192-194;

12. Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009) / Упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська; відпов. ред. О. А. Удод. – К.: Темпора, 2009. – 248 с.

13. Лиман І. І. Рецензія на книгу Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – 262 с. // Музейний вісник. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2011. – №11/1. – С. 217-218.

14. Kapitan G. Ancient anchors- technology and classification // The International Journal of Archaeology and Underwater Explorattion. – 1984.– Vol.13.1. – P. 33-44.

15. Topalov S. Formes premonetaires de moyens d'échange. Les fleches-monnaies coulees d' Apollonie du Pont VII-C s. av. n.e.– Sofia: «Nasko-1701», 1993. – 37 p.

16. Уваров А. С. Христианская символика. Часть первая: Символика древнехристианского периода. – Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1908. – 222 с.

17. Яшаева Т., Мотовилина М. Крестный путь святого Климента: Рим – Херсонес. – Севастополь: Инкерманский Свято-Климентовский монастырь, 2006. – 80 с.

18. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

19. Белов О.Ф., Шаповалов Г.І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт /НАН України. Ін-т археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 264 с.;

20. Шамрай А. Н. Античные и средневековые железные якоря Т-образного типа из Керченского пролива (каталог находок) / А. Н. Шамрай // Боспорские исследования. – Симферополь – Керчь, 2010. – Вып. XXIV. – С. 469 – 496.

21. Огороков А. В. Датировка и классификация судовых железных якорей III в. до н. э. – XI в. н. э. // Боспорский сборник. – М., 1993. – Вып. 2. – С. 172 – 191.

22. Золотарев М. И., Шаповалов Г.И. Новые данные для датирования византийских якорей в Северном Причерноморье // Тезисы науч. докл. и сообщ. Всесоюз. семинара «Международные связи в средневековой Европе». – Запорожье, ЗНУ, 1991. – С. 14-15.

23. Шаповалов Г. І. Якір V – VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 120-121.

24. Стецкевич-Чебоганов А. В. Я – сын Ваш: Некрашевичи герба «Любич», Татуры герба «Донброва», Севрюки герба «Курч», Керножицкие герба «Юноша», Моствиловичи герба «Доленга» (Летопись белорусской шляхты). – Минск, Белорусская Православная Церковь, 2012. – 592 с.

25. Юрочкин В. Ю. Древнейшие изображения Креста Господня // Православне древності Таврики (Сборник материалов по церковной археологии). – К.: «Стилос», 2002. – С. 21-50.

26. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

27. Протоієрей Сергій Чечин. Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2005 – Вип. 1(4). – С. 78 – 102.

28. Яворський С. Виноград Христов (публікація та коментарі І. Ситого, С. Горобця) // Сіверянський літопис. – 2009. – №6. – С. 114-131.

29. Шевчук В. Вірші на герб Івана Мазепи // Іван Мазепа: Художня-документальна книга: Для середнього і старшого шкільного віку / Упорядник і автор передмови В. Шевчук. – К.: Вид-во «Веселка», 1992. – С. 101-106.

30. Армашенко П. Театр вічної слави (переклад з латинської і коментарі О. Циганок за редакцією В. Шевчука) // Сіверянський літопис. – 2009. – №6. – С. 89-113.

31. Ізборник. Словник. Українська поезія. Кінець XVI - початок XVII ст. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. / Ізборник [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto45.htm>; Ізборник. Словник. Українська поезія. Середина XVII ст. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. / Ізборник [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovhtmpnyk>; Ізборник. Пояснення слів. Українська література XVIII ст. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. / Ізборник [Електронний ресурс]. // Режим доступу: http://litopys.org.ua/old18/o8ld1_38.htm.

32. Архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісиченко). Історія української літератури XVII-XVIII ст. Панегірична, епіграматична, курйозна поезія. Пилип Орлик. «Російський Алкід» 1695 р. / Пилип Орлик. «Російський Алкід» [Електронний ресурс]. // Режим доступу: http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-ukraienskoie-literaturi-hvii-xviii-st/07-panegiricna-epigramaticna-kurjozna-poezia#_Toc2784749.

33. Лакиер А. Б. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. – 397 с.

34. Кушинський А. Державний герб християнської України: До 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Чикаго: Видання Українського вільного козацтва, 1988. – 80 с.

35. Игошев В.В. Артибутация двух древнейших бронзовых кадил из Ростова Великого и Суздаля // Сообщения Ростовского музея. – Ростов, 2012. – Вып. XIX. – С. 179–205.

36. Пежемский Д. В. Пути объективизации ставрографических исследований // Ставрографический сборник. Крест в православии. – М.: Изд-во «Древлехранилище», 2003. – Вып. 2. – С. 333-343.

37. Dong Gray. Christian Symbology. / Dong Gray [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://www.christiansymbols.net/index.php>.

38. Norbert H. Kox. The Passion of the Christ. The Y-shaped Cross of Christ: Ypsilon Cross, Y-Cross, Furca (The Fork). / Norbert H. Kox. [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://nkoх.homestead.com/ycrosspix.html>.